

**ДО ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ТЕОРІЇ ЛЕКСИКО-
СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Важливим аспектом сучасного мовознавства є положення про системність лексичного складу української мови й розуміння значення слова як багатокомпонентної мікросистеми. Появі й формуванню такого підходу сприяли праці як східнослов'янських мовознавців (М. Покровського, Л. Щерби, Л. Булаховського, В. Виноградова, С. Ожегова, С. Смирницького), так і напрацювання зарубіжних учених (С. Ульмана, М. Бреалю, У. Вайнрайха, Х. Касареса, Е. Косеріу). У мовознавчих дослідженнях ХХ ст. – початку ХХІ ст. посилено увагу до питань лексичної семантики, організації лексичної системи. Про це свідчить чимало наукових праць, зокрема М. Кочергана, Л. Лисиченко, О. Мельничука, В. Русанівського, О. Тараненка та інших. Так, М. Кочерган відзначає: “Лексика – це не механічне нагромадження слів, а система” [6, с. 119], таким чином наголошуючи, що лексика – це певна система взаємопов'язаних лексичних одиниць. О. Мельничук розуміє систему як внутрішньо організовану сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів [10, с. 27]. Л. Лисиченко стверджує, що “системність лексичного складу сучасної мови виявляється у всіх її елементах: в організації тематичних лексичних груп, у структурі багатозначного слова, у наявності синонімічних, антонімічних і т.п. зв'язків” [7, с. 8].

Мета пропонованої наукової розвідки полягає в ретроспективному огляді наявних наукових праць вітчизняних і зарубіжних мовознавців щодо становлення теорії лексико-семантичного поля. Поставлена мета передбачає реалізацію таких завдань: дослідити різноманіття підходів до поняття ‘лексико-семантичне поле’, проаналізувати особливості його формування й

функціонування, а також окреслити перспективи досліджень у цій галузі лексикології.

У мовознавстві є різні підходи до поняття 'лексико-семантичне поле' – парадигматичний і синтагматичний, ономазіологічний і семасіологічний, лінгвістичний і екстралінгвістичний та ін. Великий вплив на формування думки про системність лексики мали дослідження німецьких лінгвістів Л. Вайсгербера, Г. Іпсена, К. Мейера, Г. Остгофа, В. Порціга, Й. Тріра, Г. Шпербера. Так, зокрема, Г. Остгоф говорить про існування в мові системи значень. К. Мейер окреслює три типи семантичних полів – природні, штучні, напівштучні, визначає семантичний клас як “упорядкованість певної кількості виразів з того чи іншого погляду, тобто стосовно якої-небудь семантичної ознаки, яку автор називає диференціальним чинником”. На думку К. Мейера, завдання семасіології – “по-перше, встановити приналежність кожного слова до тієї чи іншої системи (чи систем), та, по-друге, виявити системотворчий, диференціальний чинник цієї системи” [1, с. 105–106]. Г. Шпербер зробив висновок про існування полів значень. Перші кроки щодо систематизації лексичного матеріалу здійснили послідовники В. фон Гумбольдта – прихильники парадигматичного підходу – Й. Трір і Л. Вайсгербер у першій половині ХХ століття. Заслугою Й. Тріра вважають те, що він розмежував поняття “лексичне поле” і “поняттєве поле” та ввів ці терміни в мовознавчу науку. Учений висловив думку, що значення слова формується його оточенням, поняття “поле” в мовознавстві виникло як інтуїтивне відображення структурно-функціонального підходу до явищ мови. Згідно з теорією Й. Тріра поле складається з елементарних одиниць – понять і слів. При цьому складові компоненти лексичного поля повністю накладаються на сферу поняттєвого поля. Л. Вайсгербер вважає, що значення слова – це не самостійна одиниця поля, а структурний компонент. Мовне поле є частиною проміжного світу й утворене групою знаків, що взаємодіють. Проміжний світ визначають як результат взаємодії світу речей і світу пізнання. Л. Вайсгербер вирізняє поля однорівневі, дворівневі й

багаторівневі, залежно від того, у скількох аспектах можна аналізувати таке поле чи групу. Термін “семантичне поле” вперше з’явився у працях Г. Іпсена. За його визначенням, семантичне поле – сукупність слів, що мають спільний зміст. Г. Іпсен висунув ідею про лексико-граматичні поля, в яких етимологічно різні слова, входячи в одну смислову систему, набувають спільних граматичних ознак [1, с. 105].

Синтагматичний підхід до вивчення лексичного матеріалу пов’язують з іменами Е. Оскара і О. Духачека, які ввели поняття *‘лексико-семантичне поле’*. На думку О. Духачека, особливо цікавим є те, як близькі за значенням слова впливають одне на одне і як при цьому змінюється їх семантика. Мовознавець визначає два основні типи лінгвістичних полів – словесні лінгвістичні поля, ядром яких є слово, і поняттєві лінгвістичні поля, в яких слова пов’язані тим, що мають у своїй семантиці одне спільне поняття (елементарні поля) або кілька близьких понять (комплексні поля). Згодом В. Виноградов уводить поняття лексико-семантичної системи, О. Смирницький – лексико-семантичного варіанта.

Сучасні лінгвісти досліджують як теоретичні аспекти цієї проблеми, так і питання функціонування конкретних лексико-семантичних полів. Але, як зазначає Д. Шмельов, “висунуті різними дослідниками теорії “поля”, різко відрізняючись одна від одної і методологічно, і за принципами самого групування слів, свідчать не стільки про суб’єктивний вибір ознак, скільки про об’єктивну їх різноманітність у мові” [15, с. 11]. Існування великої кількості різноаспектних підходів пояснюється тим, що об’єктом дослідження є таке складне явище, як лексична одиниця.

Загальновизнаним на сьогодні в мовознавстві є розуміння лексико-семантичного поля як поєднання слів на основі семантичної спільності і зв’язку між елементами, але щодо способів виділення полів існують різнотлумачення. Спільними ознаками, на підставі яких можливе об’єднання слів, називають семантичну тему (Д. Шмельов), ядерну сему (Ф. Філін), опорну сему (Ю. Караулов), архісему (В. Гак), гіперсему (В. Морковкін).

Мовознавці Ю. Караулов, В. Морковкін, Ж. Соколовська для виділення семантичних полів використовують тезаурусну методику, в основі якої лежать ономасіологічні ознаки. При цьому лексико-семантичне поле членується на менші структури за спільністю семантичних ознак. Мікроділянки, виділені внаслідок тезаурусного опису, становлять систему мікрополів, які складають поняттєву структуру лексико-семантичного поля. Т. Космеда з цього приводу слушно зауважує, що в понятті лексико-семантичного поля вдалося знайти таку величину, яка дає змогу найбільш адекватно описати мікроструктури взаємодії слів, що відбуваються на рівні семантики в різних аспектах мовної системи [5, с. 231, 235].

А. Зеленько визначає лінгвістичні парадигми як “упорядковану сукупність лексичних одиниць, об’єднаних спільними й розрізнявальними диференційними семантичними множниками” [3, с. 210]. Теорія лінгвістичного детермінізму, яку розробив учений, близька до методики вивчення словникового складу з погляду лексико-семантичних полів та лексико-семантичних груп.

Іноді той самий термін у лінгвістичній літературі використовують для назв груп слів, поєднаних за різними принципами. Складність класифікації лексичних угруповань, на думку Ю. Караулова [4, с. 314], зумовлена переважно термінологічною невизначеністю. Лексико-семантичні групи слів, які лежать в основі мікросистем лексики, чітко не відмежовуються від інших груп лексики. Мовознавець порушує питання структурної організації лексико-семантичної групи й пропонує ескізну модель лексико-семантичного поля: ім’я поля, ядро, до ядра приєднуються слова, значення яких мають спільні з ним компоненти.

На думку А. Ліпатова, в багатьох наукових дослідженнях лексико-семантичні групи й тематичні групи слів не розмежовують, а іноді навіть розглядають як різновиди лексико-семантичного поля [9, с. 51].

В. Левицький вважає, що критеріями розмежування лексичних мікросистем можуть бути три основні ознаки: 1) мовна/немовна зумовленість

зв'язків між лексемами; 2) тип структурних відношень (комутація/субституція) всередині мікросистеми; 3) наявність та тип ідентифікатора групи [8].

Серед мовознавців немає однакості й у тому, чи можуть до складу лексико-семантичного поля входити слова, які належать до різних частин мови. На думку В. Левицького, лексико-семантичне поле організоване на позамовних зв'язках денотатів, елементи його не можуть замінити один одного, а ідентифікатор поля – словосполучення, часто штучне, у поле не входить. Лексико-семантичне поле визначають за однією спільною семою, воно містить слова однієї частини мови [8, с. 69–81]. З. Вердієва розглядає лексико-семантичну групу як лексико-семантичну парадигму, яка об'єднує лексичні одиниці на основі ознаки інваріантності й може існувати лише як сукупність одиниць однієї частини мови, а лексико-семантичне поле – як сукупність слів різних частин мови, об'єднаних спільністю вираження одного поняття [2, с. 4–9].

А. Уфимцева розглядає три основні мікросистеми – лексико-семантичне поле, лексико-семантичну групу й синонімічний ряд – як “рівноцінні” види більших парадигматичних об'єднань у лексиці [13]. На думку вченого, об'єктивним мовним критерієм виділення лексико-семантичних груп є наявність вільних змістових зв'язків між словами в системі їх лексичних значень. Вільні змістові зв'язки дослідниця розуміє, очевидно, як відношення полісемії й синонімії.

Мовознавці розглядають також опозицію “група – поле”. Як зауважує Г. Щур, група протиставляється полю на підставі розподілу слів за типами лексичного значення. Групою він вважає слова з екстралінгвістичною семантикою, а полем – з лінгвістичною [16, с. 95–105]. Л. Васильєв пропонує терміном “лексико-семантична група” позначати будь-який семантичний клас слів (лексем), об'єднаних хоча б однією спільною лексичною парадигматичною семою (чи хоча б одним спільним семантичним множителем) [1, с. 110]. Ж. Соколовська лексико-семантичні групи виділяє у

складі тематичної групи. Тематичну групу, на її думку, можуть складати слова, які поєднані спільною семою й належать до різних частин мови [12]. Ф. Філін під лексико-семантичною групою розуміє будь-яке парадигматичне об'єднання слів, які належать до однієї частини мови й мають однорідні зіставні значення. На думку мовознавця, слова в лексико-семантичній групі пов'язані відношеннями синонімії, антонімії, гіпонімії, топонімії, гіперонімії тощо. Під тематичною групою він розуміє об'єднання слів не тільки з погляду парадигматики, але й з погляду синтагматики [14, с. 227–239].

На думку Т. Космеди, термін “лексико-семантичне поле” характеризує наявність а) семантичного інваріанта, б) диференційних семантичних ознак, за якими розрізняють варіанти, в) ієрархічної залежності семантичних ознак, г) внутрішньо-польових тематичних лексико-семантичних груп (рядів), мікрополів та інших дрібніших груп, в основі яких лежать парадигматичні відношення, д) центра й периферії, е) невизначеності меж, зони синкретизму, є) асоціативних зв'язків з одиницями інших ЛСП, ж) членів, лексичне значення яких характеризується як лексичне значення денотативно-сигніфікативного типу [5, с. 233]. Основними ознаками ЛСП мовознавці називають такі: а) поле становить сукупність елементів, пов'язаних між собою структурними зв'язками; б) елементи, які утворюють поле, мають семантичну спільність і виконують у мові єдину функцію; в) поле може об'єднувати однорідні й різнорідні елементи; г) у структурі поля виділяють мікрополя; д) у складі поля виділяються ядерні й периферійні конституенти; е) межа між ядром і периферією нечітка; є) конституенти поля можуть належати до ядра одного поля й периферії іншого й навпаки; ж) різні поля можуть частково накладатися одне на одне, утворюючи дифузні зони [11, с. 5–6].

Отже, дослідження лексичних мікросистем у працях вітчизняних і зарубіжних мовознавців сприяли виникненню теорії лексико-семантичного поля. Враховуючи різноманіття підходів до поняття ‘лексико-семантичного поля’, а також те, що до сьогодні немає єдиного погляду на семантичні поля і

загально визнаної методики їх визначення, вважаємо, що наукові розвідки в цій галузі лексикології мають беззаперечну перспективу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л. М. Теория семантических полей / Л. М. Васильев // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 105–113.
2. Вердиева З. Н. Семантические поля в современном английском языке / З. Н. Вердиева. – М.: Высшая школа, 1986. – 118 с.
3. Зеленько А. С. Проблеми семасіології у філософсько-психологічному осмисленні: [монографія] / Анатолій Степанович Зеленько. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 228 с.
4. Караулов Ю. Н. Словарь как компонент описания языков: принципы описания языков мира / Юрий Николаевич Караулов. – М., 1976.
5. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Тетяна Анатоліївна Космеда. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.
6. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / Михайло Петрович Кочерган. – К.: Академія, 2003. – 464 с.
7. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Лідія Андріївна Лисиченко. – Харків: ХДПУ ім. Г. С. Сковороди, 2006. – 150 с.
8. Левицкий В. В. Статистическое изучение лексической семантики: [учеб. пособие] / Виктор Васильевич Левицкий. – Черновцы: Изд-во ЧГУ, 1989. – 191 с.
9. Левицкий В. В. Типы лексических микросистем и критерии их различия / В. В. Левицкий // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1989. – № 1. – С. 66–73.
10. Липатов А. Т. Лексико-семантические группы слов и моносемные поля синонимов / А. Т. Липатов // Научные доклады высшей школы: Филологические науки. – 1981. – № 6.

11. Полевые структуры в системе языка: [коллект. монография] / [науч. ред. З. Д. Попова]. – Воронеж: Изд-во Воронеж.ун-та, 1989. – 198 с.
12. Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики / Жанна Петровна Соколовская. – К.: Наукова думка, 1990. – 184 с.
13. Уфимцева А. А. Роль лексики в познании человеком действительности и в функционировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др.]. – М.: Наука, 1988. – С. 108–140.
14. Филин Ф. П. Очерки по теории языкознания / Федот Петрович Филин. – М.: Наука, 1982. – 336 с.
15. Шмелёв Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка) / Дмитрий Николаевич Шмелёв. – М., 1973. – 280 с.
16. Щур Г. С. Теория поля в лингвистике / Г. С. Щур. – М.: Наука, 1974. – 255 с.